

Як бачимо з наведених текстів, один із шляхів розвитку лічилок – це перетворення їх у веселі небилиці. А звідси ще одна властивість багатьох текстів дитячого фольклору, і лічилок зокрема – поліфункціональність. І, очевидно, що від давніх замовлянь у деяких сучасних лічилках залишилося не так багато рис. На зміну лічилкам, котрі народилися багато років тому, приходять нові, із сучасними темами, героями, образами. На завершення варто додати, що лічилка – це не тільки "прелюдія до гри", а й сама гра-імпровізація, яка в гарному виконанні дарує естетичну насолоду.

1. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – М., 1957; 2. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. – Екатеринбург, 1999; 3. Баранцев А.Д. Детские считалки как фольклорный жанр // Вопросы развития жанров в русской литературе и устном народном творчестве // Ученые записки. – Калинин, 1970. – Т. 77; 4. Виноградов Г.С. Русский детский фольклор. – Иркутск, 1930. – Кн. 1; 5. Грайворонська О.В. Деякі мовні особливості українських дитячих лічилок // Лінгвістичні дослідження: Зб. наукових праць. – Харків, 1998. – Вип. 1; 6. Дитинство і народна культура Слобо-

жанщини (Матеріали фольк.-етнограф. експедицій 1992-2000 рр.). – Х., 2000; 7. Дитячий фольклор / Упор. Г.В. Довженко. – К., 1986; 8. Довженко Г.В. Український дитячий фольклор: Віршовані жанри. – К., 1981; 9. Долженко Л.Р. Закономерности построения текстов считалки // Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора. – М., 1998. – Ч. II; 10. Иванов П.В. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Х., 1889; 11. Калита: Альманах фольк.-етнограф. матеріалів учнів шкіл Дніпропетр. обл. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 1; 12. Костюхин Е. Детские считалки вчера и сегодня // Искусство устной традиции. – СПб, 2002; 13. Материалы для этнографии Херсон. губернии. Собрал И.В. Бессараба // Сб. Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Петроград, 1916. – Т. XCIV – № 4; 14. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. – М., 1987; 15. Мерлин В.В. О "заумном языке" детских считалок // Литература и фольклор Урала (Респуб. сб. науч. трудов). – Пермь, 1978; 16. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Учеб. пособие. – М., 1998; 17. Николаев С.П. Считалки и считалочные слова // Русская речь. – М., 1988. – Январь-февраль; 18. Орел В.Э. Эники-бенки ели вареники // Русская речь. – М., 1978. – Январь-февраль; 19. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб, 1999; 20. Харьковский Сборник. – Х., 1895. – Вып. 9; 21. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М., 2004.

Надійшла до редколегії 17.10.06

О. Собецька, здобувач

КАЗКА "ОЛЕНЬ, ЧЕРЕПАХА І ПТАХ" У КОНТЕКСТІ ГЕНЕТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Казку про тварин – один із найдавніших жанрів фольклору – розглянуто в контексті індійського фольклорного твору "Панчатантра". Досліджено генезу сюжету казки та її міфологічний символізм.

Deals with popular animal stories which are considered to belong to the most ancient genre of folklore. Popular animal stories are traced in the context of the Indian folk stories "Panchatantra". Genesis of the tale's plot and its mythological symbolism is investigated.

Казка здавна посідає важливе місце у фольклорній спадщині. Народна казка в міру культурного поступу людства, у кожному історичному епоху оновлювалась, переосмислювалась, видозмінювалась, постійно збагачувалась і розвивалась як із погляду генетичного, так і типологічного, щедрим потоком вливалась у культурну скарбницю кожного народу як її неоціненне надбання і водночас активно збагачувала казкову традицію в цілому.

Мета цієї статті – простежити генезу сюжету та проаналізувати образи казки "Олень, черепаха і птах". У наш час в українській фольклористиці казки про тварин досліджуються мало. Ми проводимо комплексне порівняльне вивчення української народної казки про тварин та індійської "Панчатантри". Досі в контексті української казкової традиції розглядалися лише окремі казки з "Панчатантри". Нами було виявлено ряд казок, які мають спільні сюжети з індійським твором. У цій статті ми наводимо лише одну із них. Детальне вивчення цього питання сприяє розкриттю шляхів та характеру формування українських казок про тварин, впливу різноманітних культурних чинників та інонаціональних елементів на цей процес, а також вивченню особливостей засвоєння місцевою традицією мандрівних сюжетів. Ця тема ще не була об'єктом спеціального дослідження, незважаючи на її актуальність та наукову значимість.

Виявлення головних тенденцій та закономірностей української казкової традиції передбачає з'ясування генетичних джерел сюжетів та образів цих творів, вивчення особливостей засвоєння місцевою традицією мандрівних сюжетів. Яскравим прикладом такого дослідження є праця М. Драгоманова "Байка Богдана Хмельницького" [1, с. 238]. Ця робота написана під впливом теорії Т. Бенфея. Цією проблемою також займалися О. Пипін, Л. Колмачевський, В. Бобров, М. Дашкевич та інші дослідники того часу. М. Драгоманов розглянув українські варіанти байки про селянина та вужа, її індійські і класичні варіанти, схожу Езопівську байку. Він висунув припущення, що, можливо, Давній Схід є дже-

релом багатьох європейських оповідань, розглянув літературне та усне поширення індійських байок у Середньовіччі і дійшов висновку, що в народній словесності, що вважається продуктом національним, є певна кількість елементів інтернаціональних та літературних.

Та це не єдина казка, коріння якої веде до Індії, розглянемо іншу. Казку "Олень, черепаха і птах" записано 1969 року у с. Устенське Перше Здолбунівського району Рівненської області [2, с. 544]. Розповідається в ній про трьох друзів: оленя, черепаху і птаха. Якось уночі заплутався олень у сітці, спробував звільнитись, але побачив, що сам нічого не вдіє. Він покликав на допомогу черепаху, що приповзла і почала гризти сітку. В цей момент прийшов мисливець, та йому під ноги кинувся птах. Мисливець побіг за птахом, і поки він його ловив, черепаха звільнила оленя. Мисливець розсердився і вирішив вбити птаха з лука, але як тільки націлювся, черепаха схопила мисливця за ногу, і він промахнувся. Тоді мисливець взяв черепаху, кинув у торбу і пішов додому. Дорогою сів під деревом поїсти. Олень підкрався ззаду, підчепив рогами торбу і зник у гущавині, де на них уже чекав птах. Він дзьобом розірвав торбу і випустив на волю черепаху. Так троє друзів врятували один одного.

Схожий сюжет знаходимо і в індійській "Панчатантрі".

Історію виникнення "Панчатантри" і досі остаточно не з'ясовано. Вченим пощастило виявити широку царину середньовічної словесності народів Індії, що відома під назвою "обрамлена повість". Для цього жанру характерне об'єднання з допомогою сполучної розповідної рамки різноманітних оповідок на кшталт новели, казки чи байки. Розважальний характер вставних оповідок зазвичай поєднується із дидактичною тенденцією рамкової історії, завдяки чому збірники обрамлених повістей набувають логічної і художньої довершеності.

"Панчатантра" – книга про розум, який для її творця був насамперед уособленням житейської мудрості датується IV ст. н.е. Складається вона з п'яти частин:

"Втрата дружби", "Придбання друзів", "Про війну ворон і сов", "Втрата набутого" та "Несподівані діяння".

"Втрата дружби" – це розповідь про хитрощі двох шакалів – синів двох царських радників. Вони спочатку сприяють дружбі царя звірів лева та вола, що заблудився, а потім викликають ворожнечу між ними.

"Придбання друзів" – дружба ворони, миші, оленя та черепахи, що спільно захищаються від ворогів.

Третя частина розповідає про ворон та сов.

"Втрата набутого": спроба невдячного дельфіна вбити свого друга – мавпу, яка, дізнавшись про наміри дельфіна, розповідає йому повчальні історії.

У п'ятій частині розповідається про бездумні вчинки.

Рамкою для всіх п'яти частин "Панчатантри" є настанови мудреця Вішну, який навчає царевичів мудрості.

Першопочатковий текст "Панчатантри" втрачено, до нас дійшли лише пізніші версії. "Панчатантра" зазнала чисельних обробок як на своїй батьківщині, так і за її межами. В XIII ст. з'явився перший переклад, а точніше, переробка книги старослов'янською мовою – "Стефаніт та Іхнілат", а в XV ст. – і російською мовою. Зміст книги було значно християнізовано. Неодноразово сюжети "Панчатантри" використовувались класиками вітчизняної літератури, а також ставали об'єктом порівняльно-літературознавчих досліджень [6, с. 7].

Головна ідея другої частини ("Придбання друзів") – це потреба об'єднати зусилля тих, хто слабкий, хоч і належати вони можуть до різних, а часом – і до ворожих родів. Але об'єднання сил, часто навіть різнофункціональних, забезпечує досягнення мети.

Обрамленням для другої частини "Панчатантри" є історія дружби оленя, ворони, миші та черепахи. Розпочинається розповідь історією знайомства звірів. Голуби потрапили в сітку до птахолова, але піднявшись у повітря, вони полетіли разом із сіткою. Миша перегризла сітку і випустила їх. Ворон, спостерігаючи за цим, вирішив потоваришувати з мишею. Згодом він відлітає в іншій краї, прихопивши і мишу з собою. Вони прилетіли на берег озера, де жила інша подруга ворона – черепаха. Якимось на берег озера прибіг олень, що рятувався від мисливців. Друзі допомогли йому. Так за різних обставин вони знайомляться і товаришують, люблять сидіти під деревом у затінку та розмовляти. Одного разу олень не з'явився у звичайний час, і друзі стали хвилюватися. Ворон полетів дізнатися, у чому справа. На березі озера він побачив оленя, що заплутався в мисливській пастці. Ворон злітав за мишею, і вона почала гризти пута, приповзла і черепаха, схвилювана долею оленя. У цей час з'явився мисливець, але перш ніж він дотягнувся до стріли, миша перегризла плетиво і сховалась до нори, олень втік, ворон злетів на дерево, лише черепаха залишилась. Мисливець прив'язав її до лука, закинув на плечі і пішов. Друзі вирішили врятувати черепаху. Олень вдавав мертвого і ліг на березі озера, ворон сів і став клювати його. Мисливець, побачивши оленя, кинув черепаху. Миша перегризла пута, і черепаха пірнула в озеро. Олень, підпустивши мисливця ближче, підхопився і втік разом із вороном, що сидів на ньому. Мисливець залишився ні з чим. Отже, мораль казки така: дружба будується на щирості та взаємодопомозі.

Порівнюючи цю казку з українським варіантом обробки сюжету, помічаємо ряд розбіжностей. В українському варіанті немає миші, а ворон перетворюється просто на птаха. Головні події в обох казках розгортаються однаково: олень потрапляє в пастку – миша (черепаха) рятує його, перегризаючи пута, – з'являється мисливець – мисливець забирає черепаху – порятунок черепахи. Індійський варіант сюжету відзначається більш

чітким та логічним розвитком подій. Так, нам спочатку пропонується історія виникнення дружби звірів, коли в українському варіанті вона подається як факт. Далі пояснюється причина появи звірів біля оленя, що потрапив у пастку: олень не з'явився вчасно, вони хвилювались і почали його шукати. В українському варіанті олень лише кличе на допомогу черепаху. Незрозуміло, чи черепаха була поблизу, чи жила недалеко. Черепаха не дуже підходить на роль рятівниці, оскільки вона за своїми природними здібностями дуже повільно рухається і не має зубів, щоб перегризти сітку. З цим би краще впоралася миша, що й відбувається в індійській казці. Також досить нетиповою є і поведінка черепахи, що, рятуючи птаха, хапає мисливця за ногу. Різну роль відіграє і ворон (птах): в індійському варіанті він летить на пошуки оленя, приносить мишу до оленя, клює оленя, щоб мисливець повірив, що він мертвий; в українському – лише раптово з'являється в потрібний момент і відволікає увагу мисливця, а в кінці дзвобом розриває торбу з черепахою. Зберігається в обох обробках деталь, що мисливець був із луком і стрілами. В обох казках рятівником черепахи є олень, але різними є способи її порятунку: в українському – він підкрався до мисливця і, зачепивши рогами торбу, втік, а в індійському – вдавав мертвого, щоб відволікти мисливця.

Отже, хоча сюжет і однаковий, індійський варіант казки вирізняється більшою чіткістю і логічністю перебігу подій, а український – уривчастістю та бідністю деталей. Складається враження, що саме індійський сюжет ліг в основу казки "Олень, черепаха і птах". Адаптуючись до місцевої традиції, з казки зникає миша, передаючи частину своїх функцій черепазі, що не належить до української фауни. Коли ця казка оброблювалася, відомостей про черепах, напевно, було мало, і тому їй приписується здатність перегризати сітку, хапати мисливця за ногу, що зовсім невластиво для повільної черепахи.

Однак, такий вибір головних героїв зовсім не випадковий і досить символічний. Поглянемо на цих героїв з міфологічної позиції. Черепаха у міфології уособлює воду, Місяць, Матір-Землю, початок творення, час, безсмертя, плодючість, продовження роду. Часто зображають черепаху, що підтримує світ. Черепаха в багатьох культурах, особливо в Китаї, – стародавній, оточений особливою повагою символ космічного ряду. Кам'яні черепахи, що держать на собі стовпи імператорських склепів, – згадка про легендарну Ао – черепаху, що держить на спині земний диск. Китайці ототожнювали черепаху з північчю, водою та зимою. Згідно з японськими віруваннями, черепаха держить Світову Гору. В Індії особливо підкреслюється властивий черепазі символізм стабільності, що проявляється в уявленнях, що слон стоїть на велетенській космічній черепазі і тримає світ. Вважається, що космічне дерево росте зі спини черепахи – втілення бога-охоронця Вішну. Символізм героя-творця світу підтримується і міфологією північноамериканських індіанців, де черепаха підіймає сушу з глибин.

Символічне значення оленя пов'язано з символікою Дерева Життя завдяки схожості рогів оленя з гілками. Він також є символом циклів відродження та розвитку. Він тісно пов'язаний з небом та світлом. Олені діють як посередники між небом та землею.

Птахи виступають як символи сакраментальної сутності, неба, духа неба, сонця, грому, вітру, хмар, свободи, росту, життя, плодючості, підйому, натхнення, передбачення, зв'язку між космічними зонами. На Світовому Дереві, або Дереві Життя, місце птахів – на його вершині. Птах на Світовому Дереві означає верх і про-

тисавлений тваринам низу, передусім змії. Птах виступає як помічник бога.

Деякі стародавні жителі за основу світів вважали дерево. Слов'янські та германські племена, що жили поблизу лісів, де росли дуби, ясени, берези, сосни та інші широколисті та хвойні дерева, не могли не помітити, що дерево не є простою рослиною. Дерево в сукупності з іншими організмами, що залежать від нього (комахи, трави, гриби та ін.), – це складна біосистема, в якій життя кожного організму залежить від стану дерев. Все це було помічено і описано мовою міфу, а універсальність природних моделей дала можливість описати свої уявлення про устрій Всесвіту найпростіше. Так виникла природна модель світоутворення, що походить із законів самої природи.

Згідно зі скандинавською міфологією, Світове Дерево – це ясен, але на ньому розквітають усі квіти, ростуть усі плоди, що тільки можна знайти у світі. Отже, основа світів – не лише дерево, але і символ усього живого на землі. У слов'янській міфології Світове Дерево – це дуб.

Цим не вичерпується символізм Світового Дерева. У текстах міфів воно постає перед нами не лише як основа світів, але і як вітвар Всесвіту, на якому один з богів приносить себе в жертву, що здатна врятувати світ і наділити його мудрістю. У духовному контексті міфології можна побачити символічну структуру людини. У слов'янській традиції кожен з трьох Світів відповідає одній складовій частині сутності людини: Яв – Тілу, Нав – Душі, Прав – Духу.

Якщо ж говорити про причину вибору слов'янами чи скандинавами того чи іншого Дерева, то слід згадати традиційну символіку дуба і ясени. У північних індоєвропейських культурах обидва дерева сприймалися як найбільш священні та магічні. Вони символізували силу, мудрість, духовну міць і були пов'язані в міфологічних уявленнях із верховним божеством.

Отже, головні герої казки "Олень, черепаха і птах" мають символічне значення. Вони уособлюють три світи: небо, землю та підземний (водний) світ. Черепаха, представник водної стихії, тримає на собі світ, на її спині росте дерево. Дерево ототожнюється із землею. Схожу символічність має і олень, що є посередником між небесним та підземним світом. Птах сидить на вершині дерева і уособлює небесний світ.

До речі, дерево фігурує і в українській, і в індійській казці. В індійській йому відводиться більш вагома роль: у затінку дерева люблять проводити увесь свій вільний час друзі, розмовляючи на різні теми. В українській обробці – під деревом сів відпочити та поїсти мисливця.

Таким чином, казка "Олень, черепаха і птах" може мати індійське походження. Вона розповідає про дружбу та взаємовиручку, символізує єдність трьох світів – небесного, земного і підземного. Отже, щоб збагнути суть, справжню природу жанру казки, потрібно розкрити її генетичні джерела й функції на початковому етапі виникнення, простежити особливості формування і подальшого розвитку в контексті місцевих традицій.

1. Драгоманов М. Байка Богдана Хмельницького // Драгоманов М. Розвідки Мих. Драгоманова про українську народну словесність і писемність. – Львів, 1899. – Т. 2; 2. Казки про тварин / Упор. І.П. Березовський. – К., 1979; 3. Концепція Мирового Дерева в нордической традиции // <http://www.paganism.ru/w-tree.htm>; 4. Мифологическая энциклопедия: Животные в мифологии: Птицы // <http://mythology.narod.ru/myth-animals/bird.html>; 5. Олень // <http://www.apress.ru/pages/grief/sim/o/olenj.htm>; 6. Панчатантра (Пять кошечек житейской мудрости), Шукасапати (Сімдесят оповідок папути). – К., 1988; 7. Панчатантра, или Пять книг житейской мудрости. – М., 1989; 8. Черепаха // <http://www.apress.ru/pages/grief/sim/ch/cherepaha.htm>.

Надійшла до редколегії 04.10.06

О. Церковняк, асп.

СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ. ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА

Розглянуто соціологічну концепцію Еміля Дюркгейма та її місце у світовій фольклористиці.

Pays attention to sociological conception of Emile Durkheim its influence and place in the word folklorishics.

Унікальність М. Грушевського як видатного діяча української культури переоцінити важко, його оригінальна манера наукового методу, відкритість до нового і залучення світового досвіду вплинули на численні галузі гуманітаристики, а отже розвинули і збагатили її новими методами дослідження.

Думаю, саме з цих причин нам цікава методологія видатного науковця і новатора М. Грушевського. Для того, щоб ми уявляли процес народження і формування Михайла Сергійовича як науковця, ідеолога, політика, звернімося до його першої лекції, де чітко простежуються "народницькі" настрої. "Треба підкреслити, що по всіх творах М. Грушевського проходить його схема, тобто його нова концепція історії України, що розбиває "звичайну схему" російських істориків, в основі яких лежить тенденція про єдність "руського" народу".

Історія України-Руси є предметом вивчення тому, що всі її періоди сполучені єдиною ідеєю – "змаганнями народними", і "народ, маса народна зв'язує їх в одну цілісність і єсть, і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки" [1, с. 10].

Інакше кажучи, культура розглядається в контексті ідей народної маси, що її продукує. У свою чергу народна маса – це інтереси народу, які відстоює дослідник в основній своїй історіософській концепції "бути в традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Мефодіївського братства на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтереси трудового народу закон всякої громадської організації" [2, с. 8]. Важливо наголосити, що вчений виходив з позицій соціологічного об'єктивізму, він не підкреслював значення індивіда у процесі суспільного розвитку, а наголошував на поняттях "народ", "народна маса", "державна". Особистість, історичну постать, героя – сприймав як результат, кінцевий продукт суспільства, культури, народу.

Однак, на відміну від своїх попередників М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, він розширив свій науковий світогляд, свої наукові пошуки, еволюціонувавши від романтичного народництва через "позитивне" (О. Конт, Г. Спенсер) до нової форми народництва, яка базується на ідеологічних засадах французької соціоло-